

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo u obveznom obrazovanju: lekcije koje učimo temeljem recentnih istraživanja

Daliborka LUKETIĆ¹

Odjel za pedagogiju Sveučilišta u Zadru

UDK: 37:005.5

DOI: 10.15291/ai.3607

PREGLEDNI ČLANAK

Primljeno: 27. rujna 2021.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:

odgoj i obrazovanje za poduzetništvo, obvezno obrazovanje, poduzetnička kompetencija, poduzetnost, istraživanja, novi trendovi u pedagoškim istraživanjima, sustavni pregled literature

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo koncept je i odgojno-obrazovni model kojemu je cilj razvijanje poduzetničke kompetencije učenika sa svim njezinim sastavnicama te razvoj poduzetnosti kao odlike osobnosti koja omogućuje učinkovito osobno i profesionalno funkcioniranje u cjeloživotnoj perspektivi. Kao takav, privlači pažnju kreatora obrazovnih politika, praktičara, nastavnika i drugih sudionika obrazovnog procesa te istraživača čiji rad pridonosi načinima razumijevanja ovog pitanja. Implementacija poduzetništva kao temeljne kompetencije u obrazovnim sustavima ima višestruka značenja i implikacije na trenutačno shvaćanje ovog koncepta te na buduće pravce njegova razvoja i konceptualizacije. S obzirom na provedbu ovog obrazovnog koncepta, uvjetovanu brojnim čimbenicima poput novijih trendova u obrazovnim politikama, različite prakse kurikulskog planiranja i programiranja te provedbe kurikula, obraćanja različitim sudionicima obrazovanja i sl., pretpostavljamo da se jednako relevantan izvor informacija može identificirati poduzetničkim obrazovanjem kao istraživačka preokupacija u konceptualnim i empirijskim znanstvenim radovima. Načini i prakse kojima se znanstveni alati i postupci pokušavaju baviti ovom problematikom, a sadržani u znanstveno-istraživačkim radovima, nude vrijedan izvor metodoloških spoznaja i znanstvenih spoznaja na temelju kojih možemo donositi zaključke o konceptualizaciji, stanju i praksi implementacije, kao i načinima razumijevanja i metodološkog oblikovanja ovoga koncepta.

¹ Autorica priloga nije sudjelovala u uređivanju ovog broja časopisa *Acta Idertina*.

Cilj ove analize jest, primjenom desk metode i sustavne analize odabranih relevantnih istraživanja o odgoju i obrazovanju za poduzetništvo u posljednjih deset godina, identificirati istraživačke teme i istraživačke probleme te analizirati metodološke prakse, pristupe u istraživanju. Znanstvenoistraživački radovi koji uže obrađuju odgoj i obrazovanje za poduzetništvo uzeti su kao predmet ove analize, a odabrani su prema nekoliko relevantnih kriterija. Predmetni rad obrađuje sljedeća istraživačka pitanja: s istraživačke točke gledišta koje se teme mogu identificirati i kako se argumentira istraživački interes; kako je poduzetničko obrazovanje konceptualno definirano u svrhu istraživanja; koji se metodološki pristupi koriste u istraživanju i postoje li dominantni istraživački pristupi kada je riječ o istraživanju o poduzetničkom obrazovanju u obveznom obrazovanju; koji se trendovi – temeljeni na istraživanju – mogu identificirati i što možemo naučiti za buduća istraživanja ove teme. Analiza napravljena za potrebe ovoga rada uspostavlja sustavniji koncept obrazovanja za poduzetništvo u okviru postojećih istraživačkih praksi.

UVOD

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo počiva na ideji sustavnog podučavanja niza vještina i time razvoja širokog spektra odlika osobnosti i profesionalnih kvaliteta povezanih s poduzetništvom i poduzetničkim načinom mišljenja i djelovanja. Obilježja suvremenih promišljanja objedinjuje ideja kako se poduzetnost može poticati i razvijati na svim razinama formalnog odgoja i obrazovanja, a oblici ovakvog obrazovanja razlikuju se ovisno o društveno-kulturnim vrijednostima, odgojno-obrazovnim ciljevima te željenim ishodima koje nacionalni obrazovni sustavi ocjenjuju prioritetnima.

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo je odgojno-obrazovni koncept i model koji teži razvoju poduzetnosti i poduzetničke kompetencije djece i mladih na svi razinama sustava odgoja i obrazovanja. Značaj ovog koncepta u činjenici je što su poduzetničke kompetencije i poduzetnost, kao odlike osobnosti, istodobno i cilj i očekivani ishod suvremenog obrazovanja - posebice u perspektivi suvremenih kompetencija cjeloživotnog učenja. Ovaj koncept dio je diskursa europske obrazovne politike još od vremena uspostavljanja Okvira temeljenih kompetencija za cjeloživotno učenje (European Commission, 2007), pa sve do danas.

Paralelno s promjenama na europskoj obrazovnoj areni i koncept odgoja i obrazovanja za poduzetništvo sve se više ocjenjuje relevantnim te se afirmira njegova primjena u neposrednoj odgojno-obrazovnoj praksi europskih, ali i izvan europskih država. Iako su iskustva u njegovoj implementaciji različita, ipak je zajednička činjenica što sve više zemalja uključuje ovaj koncept u odgojno-obrazovnu praksu, pri tome se oslanjajući na (re)interpretacije određenja danog u kontekstu temeljene kompetencije, te se naslanjajući na tradiciju kurikulskog planiranja i programiranja (Europska komisija/EACEA/Eurydice, 2016).

Određenje poduzetništva kao temeljene kompetencije evoluiralo je od svoje inicijalne definicije „kao sposobnosti pretvaranja ideja i zamisli u djelovanje“ (European Commission, 2007) do suvremenog određenja kao „sposobnosti i vještine djelovanja u skladu s uočenim prilikama i idejama s ciljem njihove transformacije kao vrijednosti za druge; utemeljujući se u kreativnosti, kritičkom mišljenju i rješavanju problema, preuzimanju inicijative, ustrajnosti te sposobnosti zajedničkog i suradničkog rada u cilju razvoja i vođenja projekata koji su kulturalno, društveno i financijski vrednovani (European Commission, 2019).

U skladu s određenjem poduzetničke kompetencije, cilj odgoja i obrazovanja za poduzetništvo jest potaknuti razvoj onih znanja, vještina i stavova koji će učenika osnažiti i osposobiti za daljnje školovanje te kasnije odgovorno djelovanje u društvu. Ovakva vrsta obrazovanja potiče usvajanje ciljnih orijentacija učenika, ostvarivanje osobne poduzetnosti, kreativnosti i inovativnosti, usvajanje vještina suradnje i suradničkog učenja, motiviranosti za uspjehom i upornosti. Kao što smo ranije istaknuli, poduzetništvo se odnosi na uočavanje prilika, osobnu inovativnost, stvaranje nečega novoga i suočavanje s rizicima koje donosi ovakav način djelovanja osobe.

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo u osnovnim školama temelji se na interdisciplinarnom i međupredmetnom pristupu kurikulskom planiranju i programiranju. I dok se poduzetništvo ne podučava kao posebni predmet u osnovnim školama, definirani su ishodi učenja koji se odnose na poduzetničke stavove i vještine kao što su osjećaj za inicijativu, preuzimanje rizika i kreativnost. U području srednjoškolskog obrazovanja i neke zemlje integriraju poduzetništvo u predmete kao obavezni i izborni dio općeg i strukovnog kurikula. Nadležnost u odlučivanju o pitanjima implementacije odgoja i obrazovanja za poduzetništvo jest u potpunosti na obrazovnim politikama nacionalnih zemalja. Ovisno o navedenim pozicijama, očekivanje je da postoje i konceptualne razlike - kako u implementaciji tako i u pogledu sadržaja te konceptualizacije ovog obrazovnog modela.

ODGOJ I OBRAZOVANJE ZA PODUZETNIŠTVO: RAZLIČITOST DEFINICIJA I PRIPADAJUĆA ODREĐENJA

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo jest odgojno-obrazovni koncept koji se određuje na različite načine, a izravno ovisi o načinu definicije poduzetništva kao (ne)matičnog odgojno-obrazovnog termina. Znanstveni diskurs o poduzetništvu obilježen je neprestanim preklapanjem užeg i šireg značenja pojma. S jedne strane, u određenju poduzetništva prema ekonomskim interpretacijama, uzimanjem u obzir isključivo kriterija poslovnog poduhvata naglašeno je njegovo uže značenje. Poduzetništvo je definirano kao proces stvaranja, kreiranja i održavanja poslovnog pothvata. Razumljivo je utemeljenje ovakvog određenja na shvaćanju poduzetništva kao isključivo ekonomskog procesa. S druge strane, određene definicije nadilaze isključivo i doslovno po-

vezivanje i svođenje poduzetništva na ideju stvaranja dobiti i profita (Drucker, 1992; Timmons, 1989; Kao, 1993 i dr.) pa ga sagledavaju u puno širem kontekstu. Američki teoretičar T. Schultz (1980) donosi prekretnicu u razumijevanju ocjenjujući kako poduzetnička sposobnost nije isključivo privilegija čovjeka vezana za poslovne poduhvate, već se ona može manifestirati kod većine ljudi, dok poslovni poduhvat – koji se često ističe u definicijama poduzetništva – nije dostatni razlikovni faktor za istinsko razumijevanje, što poduzetništvo jest. Vrijednost poduzetništva prepoznata je u načinu uspješnog djelovanja i rada poduzetnika, donošenja odluka te načina susretanja s različitim nepredvidivostima. Ovakvo pozicioniranje zagovara i C. A. Kent, smatrajući kako je poduzetništvo potrebno definirati u najširem mogućem smislu kao proces kreativne promjene koji može, i ne mora, rezultirati stvaranjem poslovnog poduhvata (Kent, 1990: 6).

Pristupe u njegovu razumijevanju obilježava heterogenost, dok izravno značenje ovisi o ulozi poduzetništva i odgojno-obrazovnom oblikovanju u funkciji njegova razvoja. Teorijsko-konceptualnim razmatranjem, ali i pozicioniranjem poduzetništva u odgojno-obrazovnom kontekstu uspostavljena je razlika između osobnog poduzetničkog načina djelovanja, vanjskog poduzetništva koje se manifestira putem posjedovanja vlastita poslovnog poduhvata, organizacijskog poduzetništva koje čini način funkcioniranja neke organizacije i unutarnjeg poduzetništva koje podrazumijeva međudnos osobnog i organizacijskog poduzetničkog djelovanja (Kyrö, 1996). Remes (2003) smatra kako je poduzetništvo u nastavnim aktivnostima primjer izražavanja osobnog poduzetničkog načina djelovanja, a oblike vanjskog, unutarnjeg i organizacijskog poduzetništva možemo pronaći u gotovo svim školskim aktivnostima, suradnji škole i roditelja, školske i lokalne zajednice i sl. Programi i inicijative za poduzetničko obrazovanje imaju za cilj razvoj unutarnjeg poduzetništva putem poticanja poduzetničke kompetencije učenika, nastavnika, stručnih suradnika i ravnatelja. S druge strane, naglašena je važnost vanjskog poduzetništva kroz jačanje suradnje škole i lokalne zajednice te kroz razvoj poduzetne škole.

Za uspostavljanje značenja koncepta odgoja i obrazovanja za poduzetništvo relevantna je i terminološka razlika prisutna u imenovanju ovakvih obrazovnih inicijativa. Ishodište terminološke razlike počiva na razlici termina poduzetništvo i poduzetnost. Poduzetničko obrazovanje (eng. *entrepreneurship education*) ili obrazovanje za poduzetnost (eng. *enterprise education*) nije isključivo pitanje značenja termina, već i konceptualnog i konceptijskog značenja. Pre-

ma klasifikaciji autora Jamiesona (1984) uspostavlja se razlikovanje pojmova: obrazovanje za poduzetnost, obrazovanje o poduzetnosti i obrazovanje kroz poduzetnost. Ciljevi programa obrazovanja za poduzetništvo (eng. *education for enterprise*) i programa obrazovanja o poduzetništvu (eng. *education about enterprise*) jesu podučiti kako pokrenuti i upravljati poslom te podučiti znanjima o poslovnom svijetu. Treća kategorija u klasifikaciji jest obrazovanje kroz poduzetnost (eng. *education through enterprise*), a obuhvaća inicijative koje usmjerene na podučavanje i razvoj životnih i poduzetnih vještina kroz projekte i aktivnosti. Prema britanskim autorima Jones i Iredale (2010) poduzetničko obrazovanje u svojim je ciljevima najuže povezano s usvajanjem znanja i vještina upravljanja poslovnim aktivnostima, razvojem poduzetničkih vještina u poslovnom kontekstu i primjenom stečenih kompetencija u vlastitom poslovnom poduhvatu. Značenje njihove kategorije „obrazovanje za poduzetnost“ konceptualno je najbliže Jamiesonovu „obrazovanju kroz poduzetnost“. Obrazovana nastojanja koja imaju zajednički nazivnik „obrazovanje za poduzetnost“ usmjerena su aktivnom razvoju osobne poduzetnosti. Obrazovanje za poduzetnost teži „usvajanju znanja potrebnih kako bi pojedinac efikasno djelovao kao građanin, potrošač, zaposlenik i samozaposlenik u fleksibilnoj tržišnoj ekonomiji; razvoju osobnih vještina, ponašanja i atribucija koje svoju upotrebu mogu imati u puno širem kontekstu; upotrebi vještina poduzetnosti tijekom cijelog života“ (Jones i Iredale, 2010: 11). Iz takve teorijsko-konceptualne pozicije prepoznaje se vrijednost poduzetništva u perspektivi cjeloživotnog učenja.

Analizom postojećih programa odgoja i obrazovanja za poduzetništvo, implementiranih u cjelokupnom školskom sustavu, finska autorica U. Hytti sa suradnicima (2002) definira tri moguća skupa ciljeva ovakvih programa: 1) *učenje za razumijevanje poduzetništva* (Što je poduzetništvo? Što poduzetnici rade i na koji način?); 2) *učenje načina na koji biti poduzetan* (Kako preuzeti odgovornost za učenje i osobni razvoj?) te 3) *učenje kako postati poduzetnikom* (Mogu li i na koji način postati poduzetnikom? Kako upravljati vlastitim poslovnim poduhvatom?).

Na temelju prethodne analize značenja – koja se pripisuju poduzetništvu i mogućnostima odgojno-obrazovne utemeljenosti – smatramo kako se pedagojska perspektiva najviše ogleda u kategorijama obrazovanja kroz poduzetništvo (Jamieson, 1984), obrazovanju za poduzetnost (Jones i Iredale, 2010) te učenju načina na koji postati poduzetan (Hytti i sur., 2002). Irski znanstvenici

B. Cummins i J. Dallat (2004), na temelju provedene analize definicija i značenja pojmova „poduzetnost“ i „poduzetništvo“, ističu postojanje tek neznatnih razlika. „U suštini, poduzetnost označava cjelovito djelovanje, dok je poduzetništvo usmjereno prema pojedincu koji iskazuje sposobnost i talent poduzetnosti (Cummins i Dallat, 2004: 98).“ Nadalje, u svrhu postizanja preciznosti značenja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo, navedeni autori formuliraju tri relevantne premise. „Poduzetnost je prirodno ljudsko svojstvo/obilježje koje se prikazuje/izražava kroz djelovanja i postignuća osoba ili skupina ljudi. Poduzetnost osobe ili skupine ljudi manifestira se putem preuzimanja odgovornosti za kreativno i inovativno rješavanje problema što za sobom povlači i preuzimanje rizika te suočavanje s neizvjesnošću. Osobe koje iskazuju ili svojim djelovanjem pokazuju visoke razine poduzetnih obilježja, bilo u poslovnom sektoru ili u društvu općenito, mogu se odrediti ili kategorizirati kao poduzetnici i/ili poduzetne osobe (Cummins i Dallat, 2004: 98).“

RELEVATNOST METODOLOŠKIH UVIDA I SPOZNAJA IZ ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKE PRAKSE

Prethodna određenja poduzetništva i obrazovanja u velikoj mjeri odražavaju dinamiku poduzetništva, konteksta okruženja i obrazovanja (Fayolle i Kyrö, 2008) te na tragu uspostavljene dinamike autori zaključuju o važnosti kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja koja dokazuju kontekstualnu dimenziju poduzetništva kao odgojno-obrazovanog fenomena. Također valja naglasiti kako je tradicija istraživanja poduzetništva u odgojno-obrazovnom kontekstu dominantnija u području visokog obrazovanja, što je uvjetovano činjenicom da se odgojno-obrazovne inicijative za razvojem poduzetničke kompetencije duže vremena afirmiraju u visokoškolskom kontekstu, a tek posljednja dva desetljeća u kontekstu obaveznog obrazovanja.

Iako konceptualno poduzetništvo, i odgojno-obrazovne inicijative povezane s njima, predmetom su različitih (re)definicija, ipak svoje mjesto prolaze u nacionalnim i školskim kurikulumima i praksama (Europska komisija/EACEA/Eurydice, 2016) obaveznog obrazovanja. Neovisno o pristupima i kurikulumskom oblikovanju te razinama implementacije, temeljno polazište ovog rada jest pitanje – koliko nam istraživačka perspektiva odgoja i obrazovanja za poduzetništvo govori o afirmaciji ovoga koncepta unutar teorijskog, ali metodološkog

pozicioniranja u teoriji i praksi pedagogije. Kako bismo spoznali relevantnost nekog koncepta, podatci o istraživanjima, istraživačkoj zatupljenosti i načini oblikovanja istraživačkih pitanja mogu pokazati razine istraživačkog interesa i mogućnosti empirijske spoznaje. Naime, između realiteta obrazovne prakse i praktične implementacije, te teorijsko-konceptualnog utemeljenja, stoje empirijska istraživanja – o empirijskim lećama koje koreliramo u odnosu na promatrani predmet istraživanja. U pristupima analizama primarnoj empirijskoj materiji moguće je primijeniti postupke meta-analize, kritičke analize i sustavnog pregleda (Littell i sur., 2008; Nakano i Muniz, 2018). Sustavan pregled literature koristan metodološki alat je desk istraživanja jer istraživački i analitički pristupa primarnoj empirijskoj materiji. Svrha sustavne „literature jest pregled koji nastoji sveobuhvatno identificirati, procijeniti i sintetizirati sve relevantne studije o zadanoj temi“ (Petticrew i Roberts, 2006: 19).

Istraživački radovi ne samo da generiraju znanstvenu spoznaju temeljem rezultata i njihove interpretacije, već su i vrijedan izvor pokazatelja o metodološkim pristupima koji se koriste u istraživačkoj praksi odgoja i obrazovanja za poduzetništvo u obaveznom obrazovanju. Pritom se uočavaju određeni izazovi, kao što su pitanja: kako istraživati odgoj i obrazovanje za poduzetništvo; na temelju kojih istraživačkih tradicija; s obzirom na složenost implementacije ovih modela, kako uspostaviti istraživački holistički pristup i dr. Možda je navedeno još i relevantnije od samih nalaza i rezultata istraživanja (koji u skladu s ograničenjem istraživanja donose ograničenja pri izvođenju zaključaka na temelju rezultata istraživanja). Budući istraživačka praksa postoji, valja pomnije ući u problematiku istraživanja kako bismo zaključili što je dominantno ocijenjeno predmetom istraživanja, kako se istraživački promišlja i oblikuje jedan obrazovni koncept i provedbeni obrazovni model.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje utemeljuje se u primjeni desk metode (Lamza Posavec, 2021: 251), odnosno istraživačkim tehnikama sustavnog pregleda i sadržajne analize empirijskih radova koje u užem smislu obrađuju odgoj i obrazovanje za poduzetništvo. Temeljni istraživački postupak je metoda sustavnog pregleda literature koja omogućuje istraživaču prikupljanje literature iz različitih izvora i konteksta s ciljem identifikacije tema i sadržajnih područja te posebnosti koje

potom nužno mogu implicirati upotrebu drugih istraživačkih i analitičkih metoda (Tranfield i sur., 2003). Prema Tranfield i suradnicima, sustavni pregled literature počiva na trima fazama: „planiranje sustavnog pregleda“, „planiranje sustavnog pregleda“, te „izvještavanje i diseminacija rezultata“ (Tranfield i sur., 2003: 214). Nadalje, paralelno s primjenom sustavnog pregleda literature i identifikacije relevantnih znanstveno-istraživačkih radova prišlo se je sadržajnoj analizi odabrane materije. Prema svojim odrednicama „analiza sadržaja postupak je proučavanja i raščlanjivanja verbalne i neverbalne građe kojim se nastoje uočiti njezine osobine i poruke“ (Lamza Posavec, 2021: 258). Za potrebe istraživanja primijenjena je kvalitativna analiza sadržaja (Gibbs, 2008) i to u segmentima svog osnovnog određenja: „utemeljenje u individualnoj perspektivni istraživača, primarno interpretativnog karaktera, te zaključivanje s obzirom na postojanje ili nepostojanje svojstva ili promatrane pojave“ (Lamza Posavec, 2021).

Predmet ove analize jesu znanstveno-istraživački radovi koji u užem fokusu empirijski obrađuju odgoj i obrazovanje za poduzetništvo. Odabir radova temeljio se na principima primjene relevantnih kriterija selekcije i klasifikacije znanstveno-istraživačkih radova. Prije svega, birani su empirijski radovi koji su indeksirani i referirani u relevantnim međunarodnim bazama podataka na engleskom jeziku (*Education Database; ERIC; Web of Science; Google Scholar; Taylor & Francis Subject Collections*). Nadalje, radovi koji obrađuju odgoj i obrazovanje za poduzetništvo u obaveznom obrazovanju temeljem ključnih riječi i pojmova na engleskom jeziku kojima se imenuje pojam odgoja i obrazovanja za poduzetništvo (eng. *entrepreneurship education, education for enterprise* i sl.) i drugi srodni pojmovi (eng. *entrepreneurial education*). Broj radova nije unaprijed određen već se temelji na pretraživanju navedenih baza te su odabrani s obzirom na postavljene kriterije.

Paralelno s primjenom kriterija pretraživanja – temeljem ključnih riječi unutar određenog vremenskog perioda – dodatni kriterij jest i kriterij selekcije radova koji se odnosi na istraživanje ovog koncepta u kontekstu obaveznog obrazovanja (osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja bez obzira na razlike trajanja obaveznog obrazovanja u analiziranim zemljama).

Cilj istraživanja jest identificirati, utvrditi, analizirati i interpretirati neke odrednice suvremenog istraživačkog oblikovanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo. Istraživačka pitanja na koja se nastoji odgovoriti – primjenom sustavnog pregleda i analize empirijskih radova – jesu: 1) koji su teorijski temelji

na kojim se zasnivaju recentna istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo (konceptualizacija odgoja i obrazovanja za poduzetništvo) ; 2) koji su problemi istraživanja i istraživačka pitanja unutar koji se prepoznaje istraživački interes i namjera; 3) koji se metodološki pristupi koriste te 4) u spoju pristupa i metodoloških rješenja, mogu li se prepoznati trendovi i smjernice za buduća istraživanja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I NJIHOVA INTERPRETACIJA

Temeljem primijenjenih kriterija pretraživanja u vremenskom razdoblju od 2011. do 2021. godine, u relevantnim bazama podataka pronađeno je ukupno trideset i devet empirijskih radova na temu istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo. Ukupno devetnaest empirijskih radova zadovoljavalo je postavljene kriterije za uvrštavanje u sustavni pregled literature (Tablica 1). S obzirom na činjenicu da je u pretraživanju obuhvaćen (pojmovno i terminološki) ovaj koncept, razvidno je kako se njime obuhvatila cjelokupna vertikalna formalnog sustava odgoja i obrazovanja. Kako je ovaj rad usmjeren na problematiku istraživanja unutar obaveznog obrazovanja, iz daljnjih analiza izostavljeni su empirijski radovi usmjereni području visokog obrazovanja (ukupno njih dvadeset). Također, valja istaknuti kako je broj empirijskih radova zasigurno veći od uzorka koji nam ulazi u analizu, jer smo se ciljano usmjerili na radove indeksirane kao cjelovite radove u predloženim referentnim bazama podataka.

Empirijski radovi na temu odgoja i obrazovanja za poduzetništvo dominantno se objavljuju u časopisima koji obrađuju pedagoški tematiku (npr. *Education Science*) te opće i uže specifične pedagoške pristupe odgoju i obrazovanju za poduzetništvo (npr. *Education + Training*).

TABLICA 1. Pregled devetnaest empirijskih radova na temu istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo, u razdoblju od 2011. do 2021.

Autor i godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Uzorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Cardoso A., Cairão A., Petrova D., Figueiredo J. (2018)	<i>Assessment of the Effectiveness of the Entrepreneurship Classes in the Bulgarian Secondary Education</i>	Education Database	Bugarska Srednjoškolsko obrazovanje	Istražiti učinkovitost nastave poduzetništva u srednjem obrazovanju te pružiti empirijski uvid - u kojoj mjeri ti predmeti motiviraju učenicke kako bi postali budućí poduzetnici.	Poduzetničko obrazovanje kao skup iskustava tijekom obaveznog obrazovanja koji motiviraju učenicke na bavljenje poduzetničkim aktivnostima.	238	KVAN. istraživanje	Upitnik
Mui Yu CW (2013)	<i>Capacity building to advance entrepreneurship education: Lessons from the teen entrepreneurship competition in Hong Kong</i>	Education Database	Kina Srednjoškolsko obrazovanje	Pregledati i ocijeniti provedbu <i>Teen entrepreneurship competition</i> (TEC) natjecanja u razdoblju od 2003. do 2010. Na primjeru TEC-a pokazati kako se obrazovanje za poduzetništvo može unaprijediti putem jačanja kapaciteta.	Poduzetničko obrazovanje kao dodatni programi koji se nude učenicima kako bi integrirali svoje konceptualno učenje u stvarnu praksu u poslovnom obrazovanju te pobudili interes za vođenje malog poduzeća i osigurali autentičnu nastavnu praksu.	-	KVAL. istraživanje; Studija slučaja	-
Lilleväli U., Täks M. (2017)	<i>Competence Models as a Tool for Conceptualizing the Systematic Process of Entrepreneurship Competence Development</i>	Education Database	Estonia	Razumjeti sustavni razvoj poduzetničkih kompetencija kroz razine obrazovanja konceptualiziran u različitim modelima pod. kompetencija. Odrediti koje ključne aspekte treba uzeti u obzir prilikom izgradnje sustavnih modela kompetencija za potrebe obrazovanja za poduzetništvo.	Poduzetničko obrazovanje smatra se glavnim pokretačkom snagom za poboljšanje i razvoj poduzetničke kompetencije.	-	KVAL. istraživanje; Analiza 5 postojećih komp. modela	-

Autori godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Uzorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Grewe, U. & Brahm, T. (2020).	<i>Development of entrepreneurial competences in mini-companies at schools</i>	Education Database	Njemačka; Osnovno i srednjoškolsko obrazovanje	Ispitivanje razvoja poduzetničkih kompetencija učenika koji sudjeluju u radu mini-poduzeća u školama. Uspoređuje se razvijaju li učenici poduzetničke kompetencije kada sudjeluju u mini-poduzećima u usporedbi s učenicima koji sudjeluju u redovnoj nastavi poduzetništva. Ova studija naglašava učinke mini-poduzeća te doprinosi raspravi o poduzetničkom obrazovanju.	Poduzetničko obrazovanje sagledava se unutar teorije iskustvenog učenja.	100	KVAN. Istraživanje; Kvazi-eksperimentalno istraživanje	Upitnik
Stemberger, T. & Žakelj, A. (2021)	<i>Educators' Entrepreneurial Competences: Scale Construction and Validation</i>	Education Database	Slovenija Osnovnoškolsko obrazovanje	Konstrukcija i validacija Skale poduzetničkih kompetencija za nastavnike.	Poduzetničko obrazovanje podrazumijeva razvijanje vještine i načina razmišljanja kako bi se kreativne ideje mogle pretvoriti u poduzetničko djelovanje.	889	KVAN. Istraživanje	Upitnik
Hietanen, L. (2015)	<i>Entrepreneurial learning environments: supporting or hindering diverse learners?</i>	Education Database	Finska Osnovnoškolsko obrazovanje	Istražiti je li okruženje za učenje u kojem se provode poduzetničke aktivnosti primjereno za sve učenike.	Poduzetnički način razmišljanja u učenicima se pobuđuje kroz eksperimentiranje u glazbenom okruženju za učenje i kroz njihova razmišljanja o svojim postupcima pri korištenju poduzetničkih koncepata.	15	KVAL. Istraživanje	Analiza sadržaja

Autor i godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Uzorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Floris, M. & Pillitu, D. (2019)	<i>Improving entrepreneurship education in primary schools: A pioneer project</i>	Education Database	Italija Osnovnoškolsko obrazovanje	Studija navodi nove prakse koje pomažu poboljšati poduzetničko obrazovanje u osnovnim školama uključivanjem više lokalnih sudionika u obrazovanje. Rad prikazuje kako je suradnički pristup prikladan za prevladavanje izazova i pomaže kreatorima obrazovne politike da se identificiraju konkretne mjere i ulaganja u poduzetničko obrazovanje.	Poduzetničko obrazovanje nastoji razvijati poduzetničke kompetencije. Osjećaj za inicijativu i poduzetništvo odnosi se na sposobnost pojedinca da oblikuje ideje u djelovanje kroz kreativnost, inovativnost i preuzimanje rizika; planira i upravlja projektima; iskoristi prilike i djeluje osviješteno o etičkim vrijednostima.	27	KVAL. istraživanje; Studija slučaja	Intervju
Şirin, E. & Çelikirvan, A. T. (2021)	<i>Investigation of the effects of entrepreneurship-oriented STEM activities on 7th grade students' entrepreneurship skills and perceptions</i>	Education Database	Turska Osnovnoškolsko obrazovanje	Ispitati učinak STEM aktivnosti na razvoj poduzetničkih vještina i stavova učenika 7. razreda povezanjem poduzetničkih vještina i STEM aktivnosti u nastavi Kemije.	Poduzetničko obrazovanje sastavni je dio STEM područja koje u sebi sadrži potrebu za inovativnošću, poduzetničkim načinom razmišljanja i kreativnošću.	23	Mješoviti istraživački nacrt	Upitnik, strukturirani intervju
Moberg, S. K. (2021)	<i>Online-Based Entrepreneurship Education - its Role and Effects: A Randomised Controlled Trial about the Effects of an Online Entrepreneurship Programme Based on Role Models</i>	Education Database	Danska Srednjoškolsko obrazovanje	Provjeriti i analizirati učinke <i>online</i> poduzetničkog programa. Teži se provjeriti kako sudjelovanje u <i>online</i> poduzetničkom programu - koje je organizirano kao učenje prema modelu - vodi do pozitivnih poduzetničkih stavova, više razine percipiranog znanja o poduzetništvu, pozitivnog učinka na poduzetničku samoučinkovitost i jačanje poduzetničke namjere.	Prema Bandurinoj teoriji socijalnog učenja, obrazovanje za poduzetništvo za mlade učenike trebalo bi biti organizirano kao učenje po modelu stvarajući različite programe u kojima učenici dobivaju priliku upoznati se s poduzetničkim načinom razmišljanja i djelovanja.	580	KVAN. istraživanje; Eksper. istraživački nacrt	Upitnici

Autori godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Uzorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Barba-Sánchez, V. & Atienza-Sahuquillo, C. (2016)	<i>The development of entrepreneurship at school: The Spanish experience</i>	Education Database	Španjolska Osnovnoškolsko obrazovanje	Ova studija opisuje pilot-projekt realiziran u ruralnoj španjolskoj školi, čiji su ciljevi bili: trostruk: senzibilizirati učitelje za važnost poticanja poduzetničkog duha u razredima osnovne škole, razvijati materijale i metode prilagođene obilježjima ove populacije i evaluirati rezultate poduzetničkog iskustva u smislu povećane poduzetničke namjere kod ispitanih učenika.	Poduzetničko obrazovanje provodi se s ciljem razvijanja sljedećih vještina kod učenika: poticanje na donošenje odluka, prihvaćanje rizika i odgovornosti, sudjelovanje u provedbi projekata i slično. Navedene vještine dovode do razvoja poduzetništva koje će doprinijeti otvaranju novih radnih mjesta u zajednici.	49	Mješoviti istraživački nacrt	Intervju, upitnik
Sommarström, K., Oikkonen, E. & Pihkala, T. (2020)	<i>Entrepreneurship Education with Companies: Teachers Organizing School-Company Interaction</i>	ERIC	Finska Osnovnoškolsko obrazovanje	Cilj studije je razumjeti perspektive učitelja i ravnatelja o planiranju i organizaciji suradnje škole i tvrtki za razvoj poduzetničke kompetencije kod učenika.	Poduzetničko obrazovanje temeljeno je na teoriji iskustvenog učenja prema kojoj je za kvalitetno obrazovanje potrebno stvarno poduzetničko iskustvo.	35	KVAL. istraživanje	Polustrukturirani intervjui
Yohana, C. (2020)	<i>Factors Influencing the Development of Entrepreneurship Competency in Vocational High School Students: A Case Study</i>	ERIC	Indonezija Srednjoškolsko obrazovanje	Objasniti čimbenike koji utječu na poduzetničko obrazovanje u oblikovanju razvoja poduzetničke kompetencije kod učenika srednjih strukovnih škola.	Očekuje se da će poduzetničko obrazovanje proizvesti učelnike koji su neovisni, kreativni, inovativni i sposobni otvarati radna mjesta. Od poduzetničkog obrazovanja se očekuje da učenicima prenese znanje i entuzijazam kako bi se kasnije osamostalili te da im ono bude temelj za samostalan život.	300	KVAL. istraživanje	upitnik

Autori godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Uzorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Sommarström, K., Oikkonen, E. & Pihkala, T. (2021)	<i>The School and the Teacher Autonomy in the Implementing Process of Entrepreneurship Education Curricula</i>	ERIC	Finska Osnovnoškolsko obrazovanje	Ispitati korištenje mogućnosti koje nudi autonomija nastavnika i škole u obrazovanju za poduzetništvo u suradnji s uključenim tvrtkama. Istraživačka pitanja: Kako škole i nastavnici koriste svoju autonomiju u provedbi poduzetničkog obrazovanja? Kako autonomija nastavnika koristi provedbi poduzetničkog obrazovanja? Kako se autonomija nastavnika afirmira u nastavi?	Poduzetničko obrazovanje u suradnji s tvrtkama učenicima daje mogućnost aktivnog sudjelovanja u djetelosti poduzeća, a takozvani Nordijski model omogućava autonomiju i fleksibilnost u implementaciji poduzetništva u obrazovanje.	35	KVAL. istraživanje	Intervju
Komulainen, K. J., Korhonen, M. & Rätty, H. (2013)	<i>On entrepreneurship in a different voice? Finnish entrepreneurship education and pupils' critical narratives of the entrepreneur</i>	Taylor and Francis Subject Collections	Finska Srednjoškolsko obrazovanje	Istražiti narative o poduzetništvu koje je 15/16-godišnji učenici iskazuju na spsateljskom natjecanju <i>Good Enterprise!</i> Cilj istraživanja je analizom narativa provjeriti načine učeničkog opiranja neoliberalnom političkom idealu odgoja poduzetnih građana s vrijednostima individualizma.	Promicanje poduzetničke kulture u školama predstavlja izazove - posebno za finski obrazovni sustav koji se temelji na nordijskom modelu obrazovanja s vrijednostima i ciljevima jednakih mogućnosti, suradnji, demokratskog sudjelovanja i dobrobiti svih.	219	KVAL. istraživanje; Narativno istraživanje	

Autori i godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Zorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Johansen, V. & Schanke, T. (2013)	<i>Entrepreneurship Education in Secondary Education and Training</i>	Taylor and Francis Subject Collections	Norveška Srednjoškolsko obrazovanje	Istraživanje poduzetničkog obrazovanje u srednjem obrazovanju i osposobljavanju u Norveškoj. Poduzetništvo se organizira kao zaseban predmet, kao tema u drugim predmetima ili je integrirano u predmete kroz projekte. Ovaj rad predstavlja prvu kvalitativnu kvantitativnu studiju implemetacije poduzetništva kroz obrazovne projekte u srednjem obrazovanju u Norveškoj.	Poduzetništvo i poslovni razvoj uključuje tri pristupa poduzetničkom obrazovanju (o, za, kroz). Njegovi ciljevi uključuju: 1) razvoj kvaliteta, stavova i sposobnosti učenika da uočavaju prilike; 2) poticanje znanstvene, kreativnosti, inicijative, promišljanja i analitičkog razmišljanja; 3) poticanje suradnje i razvoja; 4) podizanje sposobnosti za osposobljavanje i razvoj poslovanja te doprinos razumijevanju poduzetništva.		KVAL. istraživanje	Rad i analiza dokumentacije
Fejes, A., Nylund, M. & Wallin, J. (2019)	<i>How do teachers interpret and transform entrepreneurship education?</i>	Web of Science	Švedska Srednjoškolsko obrazovanje	Analizirati kako strukovni nastavnici razumiju i transformiraju poduzetničko obrazovanje s obzirom na njegovu formaciju i najnovijem nastavnom planu i programu za više srednje škole u Švedskoj.	Poduzetništvo, posebice u svojoj široj definiciji, može biti promatran kao dio pomaka prema 'generičkim vještinama' u strukovnom obrazovanju i osposobljavanju promicanjem obrazovnog sadržaja koji je više usmjeren prema sposobnostima nego znanju.	13	KVAL. istraživanje	Analiza dokumenta, intervjui
Saptono, A., Wibowo, A., Widayastuti, U., Narmaditya, B. S. & Yanto, H. (2021)	<i>Entrepreneurial self-efficacy among elementary students: the role of entrepreneurship education</i>	Scopus	Indonezija Osnovnoškolsko obrazovanje	Ispitivanje učinka okruženja za učenje na otvorenom i poduzetničkog obrazovanja na poduzetničku samoučinkovitost kod učenika osnovne škole.	Poduzetničko obrazovanje na osnovnoškolskoj razini teži razvijanju poduzetničke svijesti. Stoga je poduzetničko obrazovanje u osnovnim školama ključno ne samo u pružanju znanja, nego i u oblikovanju stavova, ponašanja i poduzetničkog razmišljanja.	320	KVAN. istraživanje	Upitnik

Autor i godina	Naslov	Baza podataka	Država; razina obrazovanja	Istraživački interes	Određenje poduzetničkog obrazovanja	Zorak (N)	Metodološki pristup	Instrument
Hassi, A. (2016)	<i>Effectiveness of early entrepreneurship education at the primary school level: Evidence from a field research in Morocco</i>	Scopus	Maroko Osnovnoškolsko obrazovanje	Ovo istraživanje je osmišljeno kako bi se identificirali relevantni ciljevi kojima se treba težiti kroz poduzetničke aktivnosti usmjerene na djecu osnovne škole. Ocjenuje učinkovitost ranog poduzetničkog obrazovanja.	Poduzetničko obrazovanje više se fokusira na stvaranje i upravljanje poslovnim subjektom, dok je rano poduzetničko obrazovanje usmjereno stjecanju i usavršavanju osobnih vještina, sposobnosti i atributa koji se mogu koristiti u različitim kontekstima i tijekom cijelog životnog vijeka.	42	KVAN, istraživanje	Upitnik
Moberg, Kåre. (2014)	<i>Two approaches to entrepreneurship education: The different effects of education for and through entrepreneurship at the lower secondary level</i>	-	Danska Srednjoškolsko obrazovanje	Cilj ovog rada jest analizirati utjecaj dvaju različitih pristupa poduzetničkog obrazovanja na nižoj srednjoškolskoj razini obrazovanja. Analizira se i ocjenjuje utjecaj obrazovanja za poduzetništvo i obrazovanja kroz poduzetništvo na razini učeničkog angažmana i poduzetničke namjere.	U ovom radu primjenjuju se dvije teorijske perspektive (obrazovanje za i kroz poduzetništvo) kako bi se analiziralo obrazovanje za poduzetništvo, koje se usredotočuje na poticanje kognitivnih poduzetničkih vještina i obrazovanje kroz poduzetništvo, koje se dalje usredotočuje na poticanje nekognitivnih vještina (utječu na školski angažman učenika i namjeru da nastave karijeru kao samozaposleni poduzetnici).	801+576	KVAN, istraživanje	Upitnik

Govoreći o geografskoj raspodijeli u petnaest empirijskih radova odgoja i obrazovanja za poduzetništvo, donose se rezultati istraživanja iz europskih zemalja, dok se četiri rada vezuju uz izvaneuropski kontekst. Kako je ova analiza usmjerena na programe odgoja i obrazovanja za poduzetništvo koji se realiziraju unutar obveznog obrazovanja, u ukupno osam radova prikazuju se rezultati istraživanja u srednjoškolskom kontekstu. Također, u devet radova dani su rezultati istraživanja na razinama osnovnoškolskog odgoja i obrazovanja, a u jednom radu istodobno je obuhvaćena i osnovnoškolska i srednjoškolska razina odgoja i obrazovanja. Iz navedenog je razvidno kako je istraživanje tematike implementacije i učinaka odgoja i obrazovanja za poduzetništvo neovisno o razini obaveznog obrazovanja, odnosno podjednako je istraživački usmjereno i na razinu osnovne škole i razinu srednje škole. Iako je fokus ove analize usmjeren na obveznom obrazovanju, usporedbe radi s radovima koji obrađuju područje visokog obrazovanja, (a koji su isključeni iz uzroka analize) također je razvidan podjednak broj empirijskih radova. Područje implementacije odgoja i obrazovanja za poduzetništvo u obveznom obrazovanju, kao istraživačka tema unutar zadanog okvira analize, pokazuje da je ono jednako istraživački zanimljivo kao i područje implementacije u visokom obrazovanju. Međutim, zaključke o stvarnom odnosu potrebno je temeljiti na nešto proširenijim parametrima pretraživanja empirijske literature.

Pri promatranju središnjeg koncepta ovoga rada, postavlja se prije svega pitanje na koji način se odgoj i obrazovanje za poduzetništvo određuje te teorijski i konceptualno pozicionira u istraživanjima. U većini promatranih radova definicija odgoja i obrazovanja za poduzetništvo dotiče se određenja poduzetništva kao temeljne kompetencije cjeloživotnog učenja (European Commission; 2007, 2019). U ukupno devet analiziranih studija (Johansen i Schanke, 2013; Moberg 2014; Hietanen, 2015; Barba-Sánchez, i Atienza-Sahuquillo, 2016; Lillväli i Täks, 2017; Cardoso i sur., 2018; Sommarström i sur., 2021; Moberg, 2021) uočavamo kako se određenje odgoja i obrazovanja za poduzetništvo može identificirati s mješovitim pristupom u definiciji, odnosno da se određenje podjednako odnosi na poduzetništvo u užem smislu riječi te na poduzetnost i sastavnice poduzetničke kompetencije u širem smislu riječi. U sedam studija odgoj i obrazovanje za poduzetništvo određeno je značenjem poduzetništva u užem, eksplicitnijem ekonomskom značenju pojma (Mui Yu CW, 2013; Hassi, 2016; Yohana,

2020; Grewe i Brahm, 2020; Štemberger i Žakelj, 2021; Saptono i sur., 2021; Sommarström i sur., 2021). U daljnjem sagledavanju načina definiranja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo, osim mješovitog i užeg pristupa u četiri studije, određenje središnjeg pojma i istraživačkog koncepta definirano je u širem smislu kao sastavnica poduzetničke kompetencije te odlika osobnosti (Komulainen i sur., 2013; Fejes i sur., 2019; Floris i Pillitu, 2019; Şirin i Çelikkiran, 2021). S obzirom na prirodu ovog koncepta i činjenicu ovisnosti odgojno-obrazovanih ciljeva modela o razini obrazovanja, odnosno da se primjerenijim ocjenjuje razvoj poduzetnosti kao odlike osobnosti u svojoj kontekstualizaciju koja je više povezana sa školom i iskustvom školovanja negoli s poduzetništvom, vidljivo je kako dvije trećine studija koriste određenje mješovitog i šireg značenja riječ naspram trećine koja poduzetništvo definira u terminima užeg ekonomskog značenja.

U kontekstu istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo razvidno je kako dominiraju istraživačka pitanja koja se vezuju uz implementaciju i prakse provođenja ovog obrazovnog modela ili, uže gledano, programa poduzetničkog obrazovanja. S time da se dimenzije implementacije promatraju na više razina: 1) neposredne provedbe u nastavnom kontekstu kroz odgoj i obrazovanje za poduzetništvo (Komulainen i sur., 2013; Johansen i Schanke, 2013; Moberg, 2014; Hietanen, 2015; Hassi, 2016; Cardoso i sur., 2018; Fejes i sur., 2019; Grewe i Brahm, 2020; Yohana, 2020; Sommarström, i sur., 2020; Şirin i Çelikkiran, 2021; Sommarström i sur., 2021; Saptono i sur., 2021); 2) provedba zasebnih programa i modela odgoja i obrazovanja za poduzetništvo koji su povremeni u svoj provedbi (Mui Yu CW, 2013; Barba-Sánchez i Atienza-Sahuquillo, 2016; Floris i Pillitu, 2019; Moberg, 2021) te razine procjene i usvojenosti poduzetničke kompetencije učenika i nastavnika (Lilleväli i Täks, 2017; Štemberger i Žakelj 2021). Iz navedenog razvrstavanja možemo zaključiti da se dominantno pitanje vezano uz odgoj i obrazovanje za poduzetništvo istraživački oblikuje uz pitanja implementacije, uz što se vezuje i najveći broj promatranih studija.

Sljedeća važna karakteristika analize istraživačkog pristupa jest elaboracija istraživačke namjere, ogledana u eksplikaciji problema istraživanja i cilja istraživanja. Analiza problema i ciljeva istraživanja napravljena je postupkom identifikacije i razvrstavanja kodova pridruženih osnovnim pojmovima navedenim u studijama (Gibbs, 2008). Istraživačka intencija u analiziranim radovima uglavnom se odnosi na provjere učinkovitosti

nastave i programa odgoja i obrazovanja za poduzetništvo te je navedeno prisutno u većini studija. Detaljnije istraživačka namjere opisuju se terminima učinkovitost nastave poduzetništva (Cardoso i sur., 2018; Şirin i Çelikkiran, 2021; Sommarström i sur., 2021); procjeni provedbe modela ili pilot-programa (Mui Yu CW, 2013; Moberg, 2014; Barba-Sánchez i Atienza-Sahuquillo, 2016; Hassi, 2016; Moberg, 2021); razvoju poduzetničkih kompetencija (Johansen i Schanke, 2013; Lilleväli i Täks, 2017; Grewe, i Brahm, 2020; Yohana, 2020; Štemberger, T. i Žakelj, A. 2021); provjeri okruženja za učenje i drugih organizacijskih čimbenika (Hietanen, 2015; Floris i Pillitu, 2019; Sommarström i sur., 2020; Saptono i sur., 2021); ulozi nastavnika kao nositelja (Fejes i sur., 2019); ulozi ovakvih programa prema manje poželjnim aspektima poduzetničke kulture (Komulainen i sur., 2013). Nadalje, jedna od temeljnih zakonitosti empirijskih istraživanja jest promatranje varijabli u svom međusobnom odnosu. Analizirajući - na razinama eksplikacije cilja istraživanja - koji su to ishodišni koncepti i varijable, (osim prethodno navedenih koji izražavaju istraživački namjeru), promatrana istraživanja u obzir uzimaju mjere poduzetničke kompetencije, motivaciju učenika, učenički angažman i uključenost, jačanje kapaciteta za provedbu kroz suradnički - više dionički pristup, razvoj pozitivnih i afirmativnih stavova koji se povezuju s poduzetništvom i poduzetničkim načinom djelovanja, samoučnkovitosti učenika i nastavnika, poduzetnička namjera te potreba jačanja autonomije nastavnika i transformativne uloge nastavnika prilikom provođenja ovakvih obrazovnih modela.

Uzimajući u obzir istraživačka pitanja oko kojih se oblikuju recentna istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo, kao i iskazani istraživački cilj, vidljivo je da se istraživačkim obuhvatom ove problematike teže vrednuju učinci koje odgoj i obrazovanje za poduzetništvo ima u svom kurikulskom oblikovanju. S druge strane, nastojanje je istraživača i u provjeri kvalitete tih programa, s ciljem mjerenja učinaka i rezultata koji se ostvaruju kroz ciljeve i očekivane ishode učenja. Na tragu navedenoga, svrsishodno je naglasiti kako analiza pokazuje da se općenito karakter znanstvenih, empirijskih istraživanja utemeljuje u evaluacijskom pristupu, odnosno evaluacijskim istraživanjima odgojno-obrazovne prakse.

Što se tiče odabira i korištenja nacрта istraživanja u pristupu postavljenim problemima istraživanja, od ukupno devetnaest studija, u njih osam koristi se kvantitativni nacrt istraživanja te pristup ispitivanja kao istraživačke

tehnike korištenjem različitih upitnika, skala procjena i drugih postupaka za ispitivanje stavova sudionika odgoja i obrazovanja za poduzetništvo (Cardoso i sur., 2018; Grewe i Brahm, 2020; Štemberger i Žakelj 2021; Moberg, 2021; Yohana, 2020; Saptono, i sur., 2021; Hassi, 2016; Moberg, 2014). Kvalitativni istraživački pristup prepoznajemo u eksplikaciji metode istraživanja u ukupno devet studija (Hietanen, 2015; Floris i Pillitu, 2019; Sommarström i sur., 2020; Sommarström i sur., 2021; Komulainen i sur., 2013; Johansen i Schanke, 2013; Fejes i sur., 2019). Odabir metoda unutar kvalitativnih nacrti istraživanja ponešto je raznolikiji i u odnosu na dominaciju ispitivanja i primjene upitnika u prethodno navedenim kvantitativnim pristupima istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo. Unutar kvalitativne metodologije izdavanju se empirijski postupci i metode intervjua, zatim analize sadržaja i rada na dokumentaciji. Zanimljivo je istaknuti kako se u dvije studije koriste mješoviti istraživački nacrti, odnosno paralelna primjena postupaka i kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja - što u konačni odgovara postavljenim ciljevima istraživanja. Gledajući raspon broja ispitanika u kvantitativnim istraživanjima, isti se kreće između 100 do 889 ispitanika. Obuhvat uzorka ispitanika temelji se uglavnom na primjeni prigodnih i namjernih uzoraka ciljanih skupina ispitanika (nastavnika, učenika, ravnatelja...), dok po svojim veličinama odgovaraju kategoriji velikih uzorka u statističkom smislu riječi. Kvalitativni pristup u svojoj osnovi pretpostavlja male, specifične i karakteristične uzroke ciljanih skupina ispitanika koji po svojoj veličini spadaju u red malih uzorka te - s pozicija provedene analize - realizirani uzorci u potpunosti korespondiraju kvalitativnoj metodologiji.

ZAKLJUČAK

Odgoj i obrazovanje za poduzetništvo dio je obveznog obrazovanja s ciljem dugoročnog osposobljavanja za cjeloživotno učenje, a čija je temeljna svrha osiguravanje cjelovitog stjecanja poduzetničke kompetencije i unaprjeđivanje pozitivnih stavova prema poduzetništvu unutar i izvan sustava odgoja i obrazovanja. Cilj ovog rada bio je izdvojiti i analizirati recentna empirijska istraživanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo - primjenom sustavnog pregleda literature, u svrhu prepoznavanja istraživačkih praksi i

postupaka, a kako bismo sagledali smjernice za buduća istraživanja.

Podatci pokazuju kao se - teorijski i konceptualno - odgoj i obrazovanje za poduzetništvo vezuje uz koncepte obrazovnih politika. U europskoj i nacionalnoj razini, dok se u izvan europskom kontekstu događa slično pozicioniranje - s obzirom na relevantne dokumente obrazovne politike. Određenje odgoja i obrazovanja za poduzetništvo teorijski i konceptualno približava se modelima obrazovanja za *poduzetništvo* i *kroz poduzetništvo*, s naglaskom na šire definicije poduzetništva, primjenjive u kontekstu osnovne škole, te nešto veći udio mješovitog pristupa određenju (uzimajući u obzir i uže definicije) u srednjoškolskom kontekstu.

Istraživački nacrti korišteni u istraživanjima odgoja i obrazovanja za poduzetništvo usklađuju se istraživačkom namjerom i ciljevima istraživanja. Istraživački pristupi klasični su metodološki pristupi kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja, pri čemu se ne izdvajaju posebno dominacije jednog istraživačkog pristupa u odnosu na drugi. Nešto manje su zatupljene istraživačke studije utemeljene u mješovitom metodološkom spoju kvantitativne i kvalitativne istraživačke tradicije. Na temelju analize, identificiraju se teme istraživanja koje možemo razvrstati kao: tema provedbe i vrednovanja učinaka provedbe; posljedično s navedenim druga identificirana tema jest razina identificiranja poduzetničke kompetencije učenika te usvojenost iste kao posljedica uključenosti učenika u odgoj i obrazovanje za poduzetništvo. U svim navedenim kategorijama do izražaja dolazi namjera mjerenja učinkovitosti realizacije tih programa, s tim da se učinkovitost dominantno mjeri kroz pokušaj mjerenja razvijenosti poduzetničkih kompetencija (u onim segmentima određenja koncepta koji teži široj definiciji poduzetnosti) te poduzetničke namjere učenika (dio modela unutar kojih je poduzetništvo definirano užim ekonomskim značenjem pojma) koji su uključeni u odgoj i obrazovanje za poduzetništvo.

Iako standardi znanstvenog izvještavanja i oblikovanja metodoloških komponenti znanstvenih radova daju relativno unificiranu formu temeljnih nužnih kategorija (cilj istraživanja, istraživačka pitanja, istraživačka metoda, ispitanici, postupak i tijek istraživanja i dr.), ipak postoje razlike u znanstvenim radovima i načinima reeprezentiranja temeljnih metodoloških podataka. Navedeno ujedno pridonosi ograničenju ovog istraživanja, jer se analiza temeljila na analizi dostupnih metodoloških i konceptualnih

podataka (koji su različiti u svom kvantitativnim i kvalitativnom segmentu) identificiranih u odabranim radovima.

Temeljem prethodno navedenog, možemo zaključiti kako istraživačka praksa teži spoznavanju i provjeri učinaka koje odgoj i obrazovanje za poduzetništvo daje u nastavnom, i širem školskom, kontekstu. Na tragu toga, korišteni nacrti istraživanja i metodološki postupci oblikuju se prema konceptualnom određenju evaluacijskih istraživanja. Iako postoji razlika u karakteru i obilježjima klasičnih empirijskih istraživanja - i onih kojima je cilj evaluacija programa, modela, učinka i slično - na primjeru ove analize vidljivo je kako je granica vrlo tanka. Niti jedno od analiziranih istraživanja nije eksplicitno definirano kao istraživanje evaluacijskog tipa, ali temeljem korištene metodologije i istraživačkog cilja - te inicijalnih varijabli odgoja i obrazovanja za poduzetništvo stavljanih u odnos prema ishodišnim varijablama - prepoznamo tendenciju mjerenja učinaka implementacije odgoja i obrazovanja za poduzetništvo. Tendencija prema evaluacijskoj prirodi analiziranih istraživanja, s jedne strane pokazuje potrebu da se istraživački objasne učinci koje odgoj i obrazovanje za poduzetništvo na kratkoročnim ili dugoročnim implementacijskim odrednicama ima na učenike i nastavnike te općenito na sudionike i nositelje odgojno-obrazovanog procesa. Nadalje, orijentacija prema vrednovanju učinaka i odabir metodologije koja tendira evaluacijskim istraživanjima pokazuje potrebu za znanstvenim „alatim“a u funkciji jačanja primijenjenih istraživanja.

Analiza empirijskih radova vrijedan je izvor relevantnih informacija koji - ne samo donosi rezultate znanstvenih istraživanja i spoznaja, nego i u pogledu istraživačke prakse i postupaka oblikuje teorijsko-konceptualno i metodološko poimanje istraživanog koncepta te tako pokazuje drugu stranu mogućeg razumijevanja odgoja i obrazovanja za poduzetništvo koje stoji između znanstvenog oblikovanje i (re)intepretacije te praktično-provedbene razine neposredne odgojno-obrazovne prakse.

LITERATURA

- BARBA-SÁNCHEZ, V., C. ATIENZA-SAHUQUILLO. (2016). The development of entrepreneurship at school: The Spanish experience. *Education & Training*, 58 (7): 783-796. <http://dx.doi.org/10.1108/ET-01-2016-0021>
- CARDOSO, A., À. CAIRRÃO, D. PETROVA, J. FIGUEIREDO. (2018). Assessment of the Effectiveness of the Entrepreneurship Classes in the Bulgarian Secondary Education. *Journal of Entrepreneurship Education*, 21 (2): 1-21.
- CUMMINS, B. J., J. P. DALLAT. (2004). Helping teachers to make sense of how entrepreneurship and enterprise may be defined. *Citizenship, Social and Economics Education*, 6 (2): 88-100. <http://dx.doi.org/10.2304/csee.2004.6.2.88>
- DRUCKER, P. (1992). *Inovacije i poduzetništvo: praksa i načela*. Zagreb, Globus.
- European Commission (2019). *Key competences for Lifelong Learning*. Luxembourg, Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1/language-en>
- Europska komisija/EACEA/Eurydice (2016). *Poduzetničko obrazovanje u školama u Europi*. Izvješće Eurydicea. Ured za publikacije Europske unije u Luksemburgu.
- European Commission (2007). *Key Competencies for lifelong learning: A reference framework*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities. (http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/publ/pdf/ll-learning/keycomp_en.pdf)
- FAYOLLE, A., P. KYRÖ. (2008). Introduction: Broadening the Scope and Dynamics of Entrepreneurship Research in Europe. In: Alain Fayolle & Paula Kyrö (ur.) (2008). *The Dynamics between Entrepreneurship, Environment and Education*, str. 1-12. Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham (UK).
- FEJES, A., M. NYLUND, J. WALLIN. (2019). How do teachers interpret and transform entrepreneurship education? *Journal of Curriculum Studies*, 51 (4): 554-566, <https://doi.org/10.1080/00220272.2018.1488998>
- FLORIS, M., D. PILLITU. (2019). Improving entrepreneurship education

- in primary schools: A pioneer project. *The International Journal of Educational Management*, 33 (6): 1148-1169. <http://dx.doi.org/10.1108/IJEM-09-2018-0283>
- GIBBS, G. (2007). *Analyzing qualitative data*. Sage, London.
- GREWE, U., T. BRAHM. (2020). Development of entrepreneurial competences in mini companies at schools. *Education & Training*, 62 (7): 917-931. <http://dx.doi.org/10.1108/ET-08-2019-0186>
- HART, C. (1998). *Doing a Literature Review: Releasing the Social Science Research Imagination*. Sage Publications, London.
- HASSI, A. (2016). Effectiveness of early entrepreneurship education at the primary school level: Evidence from field research in Morocco. *Citizenship, Social and Economic Education*, 15 (2): 83-103. <https://doi.org/10.1177%2F2047173416650448>
- HIETANEN, L. (2015). Entrepreneurial learning environments: Supporting or hindering diverse learners? *Education & Training*, 57 (5): 512-531. <http://dx.doi.org/10.1108/ET-04-2014-0047>
- HYTTI, U., P. KUOPUSJÄRVI, I. VENTO-VIERIKKO, A. SCHNEEBERGER, C. STAMPFL, C. O'GORMAN, H. HULAAS, J. COTTON, K. HERMANN. (2002). State-of-Art of Enterprise Education in Europe. Results from the ENTREDU project. Turku School of Economics and Business Administration, Small Business Institute. https://www.researchgate.net/publication/252485578_State-of-Art_of_Enterprise_Education_in_Europe
- JAMIESON, I. (1984). Schools and enterprise. U: A. G. Watts, and P. Moran (ur.). *Education for enterprise* (str. 19-27). CRAC, Cambridge (MA).
- JOHANSEN, V., T. SCHANKE. (2013). Entrepreneurship education in secondary education and training. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 57 (4): 357-368. <https://doi.org/10.1080/00313831.2012.656280>
- JONES, B., N. IRENDALE. (2010). Enterprise education as pedagogy. *Education + Training*, 52 (1), 7-19. <http://dx.doi.org/10.1108/00400911011017654>
- KAO, R. W. Y. (1993). Defining entrepreneurship: Past, present and ? *Creativity and Innovation Management*, 2 (1): 69-70. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8691.1993.tb00073.x>

- KENT, C. A. (1990). *Entrepreneurship education. Current developments, future directions*. Quorum Books, Westport (CT, USA).
- KOMULAINEN, K. J., M. KORHONEN, H. RÄTY. (2013). On entrepreneurship, in a different voice? Finnish entrepreneurship education and pupils' critical narratives of the entrepreneur. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 26 (8): 1079-1095.
- KYRÖ, P. (1996). The points of transition in reforming understanding and meaning of entrepreneurship. *Academy of Entrepreneurship Journal, European Edition*, 2 (1): 70-93.
- LAMZA POSAVEC, V. (2020). *Metodologija društvenih istraživanja: Temeljni uvidi*. Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb.
- LILLEVÄLI, U., M. TÄKS. (2017). Competence models as a tool for conceptualizing the systematic process of entrepreneurship competence development. *Education Research International*, 2017, 16. <https://doi.org/10.1155/2017/5160863>
- LITTELL, J. H., J. CORCORAN, V. PILLAI. (2008). *Systematic Reviews and Meta-Analysis*. Oxford University Press, New York.
- MOBERG, S. K. (2021). Online-based entrepreneurship education - its role and effects: a randomised controlled trial about the effects of an online entrepreneurship programme based on role models. *Journal of Entrepreneurship Education*, 24 (2): 1-27. Pristup: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/online-based-entrepreneurship-education-role/docview/2513614779/se-2?accountid=176251>
- MOBERG, K. (2014). Two approaches to entrepreneurship education: The different effects of education for and through entrepreneurship at the lower secondary level. *The International Journal of Management Education*. 12. 10.1016/j.ijme.2014.05.002.
- MUI YU, C. W. (2013). Capacity building to advance entrepreneurship education: Lessons from the teen entrepreneurship competition in Hong Kong. *Education & Training*, 55 (7), 705-718. <http://dx.doi.org/10.1108/ET-01-2013-0001>
- NAKANO, D., J. MUNIZ JR. (2018). Writing the literature review for an empirical paper. *Production*, 28: e20170086. <http://dx.doi.org/10.1590/0103-6513.20170086>
- OECD (2015). *From Creativity to Initiative: Building Entrepreneurial Competencies in Schools*. Guidance Note for Teachers and School Ma-

- nagers, Paris, OECD, <http://www.oecd.org/site/entrepreneurship360/home/>
- PETTICREW, M., H. ROBERTS. (2006). *Systematic reviews in the social sciences: a practical guide*. Blackwell, Malden MA.
- REMES, L. (2003). *Entrepreneurship education should hide at school*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research. Jyväskylä University.
- SAPTONO, A., A. WIBOWO, U. WIDYASTUTI, B. S. NARMADITYA, H. YANTO. (2021). Entrepreneurial self-efficacy among elementary students: The role of entrepreneurship education. *Heliyon*, 7 (9): e07995. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07995>
- SCHULTZ, T. W. (1980). Investment in entrepreneurial ability. *Scandinavian Journal of Economics*, 82(4): 437-448. <https://doi.org/10.2307/3439676>
- SOMMARSTRÖM, K., E. OIKKONEN, T. PIHKALA. (2021). The School and the Teacher Autonomy in the Implementing Process of Entrepreneurship Education Curricula. *Education Sciences*, 11 (5): 215. MDPI AG. <http://dx.doi.org/10.3390/educsci11050215>
- SOMMARSTRÖM, K., E. OIKKONEN, T. PIHKALA. (2020). Entrepreneurship Education with Companies: Teachers Organizing School-Company Interaction. *Education Sciences*, 10 (10): 268. MDPI AG. <http://dx.doi.org/10.3390/educsci10100268>
- ŞIRIN, E., A. T. ÇELIKKIRAN. (2021). Investigation of the effects of entrepreneurship-oriented STEM activities on 7th grade students' entrepreneurship skills and perceptions. Çukurova University. *Faculty of Education Journal*, 50 (2): 1263-1304. <http://dx.doi.org/10.14812/cufej.858527>
- ŠTEMBERGER, T., A. ŽAKELJ. (2021). Educators' entrepreneurial competences: scale construction and validation. *Journal of Entrepreneurship Education*, 24: 1-10. Pristup: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/educators-entrepreneurial-competences-scale/docview/2574467014/se-2?accountid=176251>
- TIMMONS, J. A. (1989). *The entrepreneurial mind*. Brick House Publishing, Andover (MA, USA).
- TRANFIELD, D., D. DENYER, P. SMART. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by

means of systematic review. *British Journal of Management*, 14 (3): 207-222. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00375>.

YOHANA, C. (2020). Factors Influencing the Development of Entrepreneurship Competency in Vocational High School Students: A Case Study. *International Journal of Education and Practice*, 8 (4): 804-819. DOI:10.18488/journal.61.2020.84.804.819.

ENTREPRENEURSHIP EDUCATION IN COMPULSORY EDUCATION: LESSONS WE LEARN FROM RECENT RESEARCH PRACTICE

Daliborka LUKETIĆ

Department of Pedagogy, University of Zadar

ABSTRACT

KEYWORDS:

education for entrepreneurship, compulsory education, entrepreneurial competence, enterprise, research, new trends in educational research, systematic literature review

Entrepreneurship education is a concept and educational model that aims to develop entrepreneurial competence with all its components and the development of enterprise as a personality trait that enables effective personal and professional functioning in a lifelong perspective. As such, it captures attention educational policies developers, practitioners, teachers, and other educational process stakeholders as the researchers whose work contributes to the ways in which we and understand this issue. The implementation of entrepreneurship as a competence in education systems has multiple meanings and implications for the way we currently understand this concept and for future directions of its development and conceptualization. Given that the implementation of this educational concept is conditioned by numerous factors such as recent trends in educational policies, different curriculum implementation practices, addressing different stakeholders in education, etc., we assume that equally relevant source of information can be identified by entrepreneurship education as research preoccupation in conceptual and empirical scientific papers. The ways and practices that scientific tools and procedures try to address this issue, and are contained in the papers, offer a valuable resource of methodological knowledge and scientific knowledge based on which we can draw conclusions about entrepreneurial education state-of-the-play.

The aim of this analysis is, by applying the desk method and systematic analysis of selected relevant research on entrepreneurship education in the last 10 years, to identify research topics and research problems and analyze the methodological practices, approaches and used solutions. The scientific papers as the subject of this analysis were selected according to several relevant criteria. This paper addresses the following research questions: from a research point of view, which topics can be identified in and how the research interest is argued; how entrepreneurship education is conceptually defined for research purposes;

which methodological approaches are used in research and whether there are dominant research approaches when it comes to research on entrepreneurship education in compulsory education; which research-based trends can be identified and what we can learn for future research on this topic. The analysis made for the purposes of this paper establishes a more systematic view concept of education for entrepreneurship within the existing of the research practices.